

## **ПРАВОТО НА ЖИВОТ НА ДЕТЕТО: ПОМОЩ И СПАСИТЕЛНА ДЕЙНОСТ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1939 – 1945) (СКИЦИРАНЕ НА ПРОБЛЕМА)**

**Веслав Тайс**

*Академия по специална педагогика – Варшава (Полша)*

**Резюме.** Статията разглежда проблема за правата на детето от обществено-педагогическа перспектива и във връзка със заплахите на Втората световна война. На преден план се открояват перспективите: „военен комплекс“ и „зона на обществена солидарност“. С първия термин е означена съвкупността от негативни психически, физически и социални последици, понесени от децата в резултат на военните действия. С втория термин са означени различните форми на помощ и действия за защита на децата в случаи на заплаха за живота и съществуването им.

**Keywords:** right to life; World War II; military heritage; help and rescue operations during war

В годините на Втората световна война (1939 – 1945) в резултат на военните действия и екстерминационната политика на нацистка Германия в Полша загиват около 6,3 милиона души, в това число 3,2 милиона еврейско население (общо около 22% от гражданите на страната). Броят на човешките жертви, свързани с окупацията на част от страната и терора, който съветска Русия налага на полските граждани, надвишава 1 милион.

Голяма част от тази огромна маса жертви на войната са деца. От ръката на немския окупатор загиват 2,025 милиона деца и малолетни, сред които 600 хиляди деца от еврейски произход. Трагичната статистика се допълва от 200 хиляди полски деца, принудително изведени от страната с германизационна цел<sup>1)</sup> (едва около 15% от тях се връщат от Германия в Полша), а също и категорията на 710-те хиляди малолетни, изпратени на принудителен физически труд в името на Третия райх. Около 150 – 200 хиляди от полските граждани, принудително откарани дълбоко в Русия през 1940 – 41 година, са деца и младежи на възраст до 16 години. След Втората световна война групата на сираците, полусираците и изоставените деца в

Полша наброява около 1,5 милиона (22% от цялото младо поколение поляци) (Radlińska, Wojtyniak, 1946).

Зад данните, посочени тук като информативни, се крие безмерие от неизказани трагедии. Те говорят за престъпления срещу деца, за пряка екстерминация на най-младата част от нацията. Показват също източници и обстоятелства, които непряко, но с огромна сила години наред унищожават и дълбоко ограничават развитието на децата и младежите. На този фон може да бъде търсен отговор на въпроса: дали и как, а също и в какъв диапазон спасителните действия и помощта, оказвана на децата по време на Втората световна война, представляват форма на реализация на фундаменталното право на човека – правото на живот.

Въпреки усилията на изследователите и множеството мемоарно-документални трудове в темата *война – дете* има повече „бели петна“, въпроси без отговори и неразрешени проблеми, отколкото относително пълно, задълбочено и документирано познание. Тя все още представлява огромен изследователски проблем. Преживяното от децата през периода на Втората световна война представлява важен елемент от националната памет на поляците, а също и от общата памет на европейските общества (Theiss, 1990, 1999, 2007, 2012, 2016).

Съвкупността от поражения, които Втората световна война и окупацията на Полша предизвикват в личностното и физическото развитие на децата и младежите, се определя като „военен комплекс“ (Baley, 1948). Терминът „комплекс“ тук е разбран като сбор от взаимно допълващи се факти и явления и означава както типичните (и нетипичните) обстоятелства, в които децата попадат по време на военните действия, т.е. в ситуация на изключителна опасност, така и последствията от тези ненормални, особено опасни и трагични събития, разрушаващи детството до основи.

Военият комплекс, за който става дума, е резултат от крайно отричане на правата на човека и на първо място на правото на живот в мир и национално самоопределяне. В случая с децата това означава не само отнемане на правото им на детство, на развитие в безопасност и на достъп до науката и културата, но и превръщането им в най-трагичните жертви на войната. В ситуация на война и въоръжени конфликти детето е беззащитно, обречено на гибел, изтезания и робство. В цял свят винаги е било – и е – така. В основата на геноцида и престъпленията, извършени от немския нацизъм, стоят идеите за „свръхчовека“ (*Übermensch*) и „жизненото пространство“ (*Lebensraum*), както и такива закони и програми като основните расистки нюрнбергски закони (*Nürnberger Rassegesetze*, 1935) и решенията, познати като т.нар. окончателно решение на еврейския въпрос (*Endlösung der Judenfrage*, 1942) (Grunberger, 1987).

Представяният тук „военен комплекс“ на децата от полските територии в периода 1939 – 1945 година е сложна, полиморфна структура, чийто обхват и последствия зависят от различни фактори, преди всичко от възрастта,

индивидуалното предразположение и от грижата, полагана за децата. Основен елемент – един вид корен на „военния комплекс“, са – първо – психическите и физическите травми (напр. чувство за вина спрямо тези, които са загинали, склонност към плач и обща раздразнителност, кошмарни тревожни сънища). Второ, ограничаване на контакта със заобикалящите (напр. общ страх, несигурност и подозрителност, които децата изпитват спрямо непознати хора). И трето – определен тип поведение (напр. увеличаване на ръста на детската престъпност, преждевременна самостоятелност, липса на респект спрямо авторитета на закона, сексуална свобода и злоупотреба с алкохол) (Batawia, 1948).

Най-дълбоки травми се появяват при най-малките деца и при лишените от семеен дом (Jedlewska, 1947). Психическото сътресение се ражда под влияние на смърт на близък човек, на арест, на наблюдаване на публична екзекуция, а също и като следствие от трагичните събития във Варшавското въстание през 1944 г. (Kaczyńska, 1946). Оттук идва и общият извод: най-силният елемент на военната деструкция е това, че децата „свикват със смъртта“, въз основа на което стигат до убеждението, че „човешкият живот не представлява ценност“ (Jedlewska, 1947).

Наред с негативните последствия от периода на война и окупация са забелязани и позитивни влияния върху социализацията на децата, като например увеличаване на интереса към историята, географията и политиката и като цяло – ентусиазъм по отношение на науката, а също и находчивост, самостоятелност, „житейска хитрост“. Последната констатация не съвпада с мнението на педагозите, които определят „жизнеспособността“ на децата и практичния им подход към нещата от ежедневието като източник на непочтеност, егоизъм и безнаказаност.

Хитлеристкият „апарат на смъртта“ включва и план за унищожаване на най-младото поколение поляци. Става дума за децата, които попадат в концентрационните лагери и в лагерите за масова екстерминация, в арестите на гестапо и на полицията, а също и в специалния лагер за изолация на непълнолетни. Затворените на изброените места деца на възраст от 2 до 17 години са най-младите затворници на хитлеристка Германия.

Преживяванията на непълнолетните затворници, оцелели в жестоките условия на лагера, се определят като „KZ синдром“ (т.нар. синдром на концентрационния лагер). Тези последствия могат да бъдат с пряк и с опосредстван характер. Към групата на първите принадлежат телесните травми (напр. дълбоки белези в областта на главата, тялото и крайниците). Към опосредстваните лагερни последствия се причисляват: забавяне на интелектуалното развитие, многобройни случаи на психически заболявания и неврози, лишаване от семейство, ниско ниво на образование (над 30% от изследваните не са успели да завършат основно образование). Нечовешките битови условия довеждат и

до висока смъртност: едва всяко десето от принудително настанените в лагер деца дочаква освобождаването си. Едва всеки трети или всеки четвърти от някогашните непълнолетни затворници в хитлеристките лагери живее повече от 30 години след излизането си от концентрационния лагер. Изброените тук накратко резултати от изследвания водят до следния извод „...Хитлеризмът, въпреки че претърпява поражение, успява да реализира частично своя план за биологично унищожаване на народа ни [...] Увреждането на здравето при останалите живи жертви на хитлеризма се изразява главно в много на брой психически изменения и свързаната с тях астения, която затруднява приспособяването към живота в общност“ (Kempisty, 1984; Czajkowska, 2016: 137 – 149; Kubica, 2017: 151 – 173).

Крайна, несравнима с нищо форма на военна заплаха представлява съдбата на еврейските деца. Те споделят съдбата на еврейския народ, обречен от немските нацисти на унищожение. Унищожението (Holocaust или Shoah) е проект за екстерминация на еврейския народ, планова и системна екстерминация, предприета на расова основа. По време на Втората световна война геноцидът спрямо европейските евреи поглъща около 6 милиона жертви, около 1,2 милиона от които са деца. Евреите, принудително затворени в гета и отделени в изолирани части на селищата, изтезавани от глад и болести, биват извозвани в лагерите на смъртта. Това е крайна ситуация, ситуация на смъртна опасност, в която шансовете за оцеляване са изключително малки. Психическите увреждания, предизвикани от този тип преживявания, имат дълбоко негативно влияние както върху интелекта и емоциите, така и върху индивидуалното социално поведение. Те присъстват в основите на човешкото мислене и действие; формират отношението към Бог, света, хората, а също и към самия себе си<sup>2)</sup>.

В най-голямото гето в Европа, намиращо се във Варшава, немците затварят около 450 хиляди човека. Сред тях е тринадесетгодишната Янина Бауман (по баща Левинсън), която под датата 18.IV.1941 г. в дневника си е написала следното: „На улицата, точно до нашата входна врата, просят две малки момченца (...) А може би са момиченца? Главичите им са обръснати, дрешките им са парцаливи, а ужасяващо слабите им личица напомнят по-скоро глави на птички, отколкото на хора. Но големите им черни очи са човешки, толкова пълни с тъга... По-малкият май е на около пет годинки, а по-големият може би на десет. Не се движат, не говорят. Малкият седи на тротоара. Големият през повечето време стои изправен неподвижно и протяга към преминаващите птичата си длан. Вече трябва да помня винаги да им нося по нещо за ядене“ (Bauman, 1989: 59).

Около 300 хиляди души от варшавското гето са убити в немския нацистки лагер за унищожение в Треблинка. На 8 август 1942 г. в Треблинка загива заедно с възпитаниците си от еврейския Дом за сираци във Варшава Януш Корчак.

Има и второ измерение на военните съдби на полските деца – „зоната на обществена солидарност“. Това е вид етично-прагматично пространство, в което важи „принципът на активното добро“, т.е. универсалната и извънвремева хуманитарна идея за даване на помощ винаги и навсякъде, когато с друг човек се случва нещо лошо, когато безопасността и животът му са застрашени. В специфичните условия на война и окупация през 1939 – 1945 година тази активност се опира дълбоко на патриотизма и на задължението за борба с окупатора. В перспективата на социологията (Florian Znaniecki) и социалната педагогика (Helena Radlińska) този вид динамика се определя като обществена сила, т.е. като стремеж, опиращ се на определени ценности, утвърден в нагласите, които влияят върху поведението на индивида или на социалните групи. Стремеж, който е насочен към другия човек и придава на човешките действия по-широко значение, излизашо извън границите на индивидуалното, свързващо индивидите с общото благо.

В трудните условия на война и окупация правото на живот на детето, правото му на безопасност, защита и грижа се реализират именно в „зоната на обществена солидарност“ в съответствие с „принципа на активното добро“. Последният означава преди всичко полагане на усилия за спасяване на децата от смърт, грозяща преди всичко децата от еврейски произход. Необходимо е да им бъдат осигурени основните средства за съществуване – храна, дрехи, покрив над главата, медицински грижи. Паралелно с всичко това вървят образователно-възпитателните дейности, компенсиращи сирачеството или раздялата с родителите и неутрализиращи донякъде психическите травми и негативните последици върху социализацията. Водеща цел е съхраняването на националното самосъзнание на най-младото поколение поляци. Тази широкообхватна и конкретна съвкупност от спасителни, помощни и възпитателни действия изгражда „зоната на обществена солидарност“ през онези години. Това е своего рода „морална опозиция“ и едновременно с това реална битка с екстерминационната дейност на нацистка Германия. В тази битка намират смъртта си много хора, спасяващи живота на децата, а най-вече много от наставниците на децата с еврейски произход.

По време на войната грижата за децата поемат организаторите на полската държава в нелегалност, обществените организации, църквите и църковните ордени, а също така и отделни лица. Тази дейност има различни източници и идейни подбуди. В основите ѝ лежи универсалната човешка солидарност, основаваща се на принципите на хуманизма и хуманитаризма, на първо място сред които е правото на детето на живот и развитие в безопасност. Но в онзи период спасяването на деца означава – ще повторим – едно нещо: борба с немския нацизъм и предпазване на обществото и народа от унищожаване.

Трудно е да бъде представена пълна и изчерпателна картина на формите на грижа за децата и на обхвата на тази грижа в Полша по време на войната и

окупацията през 1939 – 1945 година. До този момент не е създадена подобна монография. На първо място в грижата за децата през онзи период се нареждат инициативите на местните власти, на структурите на Полската държава в нелегалност, а също и на религиозните институции. На практика обаче различните организации, участващи в спасяването на деца, най-често обединяват усилията си и взаимно се подкрепят, което гарантира безопасността и успеха на действията им.

От октомври 1939 г. действа – със съгласието и под зоркия контрол на немските окупационни власти – Отдел за социални грижи и здравеопазване на столичен град Варшава. Една от най-важните цели на официалната и на скритата дейност на Отдела е организираната помощта за децата, намиращи се в опасност. В центровете на тази организация за децата са осигурени дневна грижа, храна, игри и забавления, както и помощ в обучението. Предприемани са акции за спасяване на еврейските деца от гетото и настаняването им на безопасни места. Една от многото участнички в тези действия – Ванда Виробкова-Павловска, си спомня: „Един път (...) успях да измъкна от гетото и да спася дъщерята на актьора от Еврейския театър Турков. Друг път, влизайки в дома за временно настаняване край съда в „Лешно“ (улица във Варшава), взех със себе си „Казка“, която бяха довели там от гетото и „за която после се грижеше г-жа Тшаскалска (...) Или пък отивах до „Шоп“ на „Груецка“, където работеха жените от гетото, и оттам закарвах дете до Дома на Бодуен<sup>3</sup>). Много се безпокоях, защото чувствах отговорност, а и обикновен страх за съдбата на детето, което съм взела от майка му – дали ще го спася, или и двамата ще загинем“ (Gładkowska, 1995: 109 – 110).

С национален обхват и многобройни форми на дейност се отличава Главният съвет за социални грижи, благотворителна организация, чието начало е поставено още през Първата световна война. През 1940 година тя е възобновена със съгласието на немските окупационни власти и действа до края на войната. Освен грижа за сираците и предоставяне на помощ под формата на храна и дрехи Съветът осигурява и финансова подкрепа на военнопленниците, затворниците, бежанците и преселниците, сред които има много деца, в това число и самотни деца, отнети от родителите им. Тази организация написва най-достойните страници в своята история през 1944 г., когато осигурява помощ на цивилното население по време на Варшавското въстание (Kroll, 1985).

На 27.IX.1942 г. във Варшава е създадена една от най-големите по онова време конспирационни организации – Съвет за помощ на евреите, по известен с криптонима „Жегота“. Създадена от представител на Правителството в изгнание, тя е базирана върху широкообхватната обществена платформа на различни католическо-демократични организации. Широкият спектър от дейности на „Жегота“ включва финансова помощ, осигуряване на храна, дрехи и медицински грижи. Организиран се също и акции за укриване и помощ на

лица от еврейски произход. Дейността на Съвета обхваща не само в столицата, но и много други населени места в цялата страна (Prekerowa, 1982).

Много важно място в дейността на Съвета заема Секцията за грижа за детето. Нейната ръководителка – Ирена Сендлер, остава в историята като организаторка на акцията, спасила живота на около 2000 еврейски деца (Mieszkowska, 2014). Това не би било възможно без сътрудничеството на споменатия вече Отдел за социални грижи, на Главния съвет за социални грижи, на участници в различни конспираторски мрежи, както и на институциите, които поемат по-нататък грижата за децата. Важно място по пътя от „ситуацията на заплахата“ до „безопасното място“ заемат „временните пунктове за оказване на помощ“. „Таквава пунктова – както пише Кристина Ковалик, авторка на една от малобройните синтетични студии, посветени на грижите за децата по време на войната, – се намират в няколко специално подбрани жилища, които изпълняват ролята на малка спешна помощ за социална грижа и разпределение. Там децата не само са обграждани с грижи, но и биват подготвяни за определено встъпително психофизическо възстановяване след преживяванията в гетото и шокиращите сътресения от периода на еврейското въстание. Същевременно им се изготвят фалшиви документи, включително кръщелни свидетелства. След кратко или по-продължително пребиваване в пункта детето бива давано на някое семейство или институция, за да му осигурят постоянна грижа“ (Kowalik, 1986: 106).

Участието на различни институции на католическата църква в спасяването и оказването на помощ на еврейски деца е една от достойните за похвала страници на историята от онова време. Много усилия и старания в тази област полагат и женските сдружения на територията на цялата страна, като сестрите албертинки, фелицианки, францисканки, мисионерки на Мария, назаретянки, самарянки. Дълбоко конспиративният характер на тази дейност не позволява да бъде определен точният брой на спасените деца. Приема се общо, че в резултат на спасителните действия на около 35 религиозни ордена в Полша са спасени около 1200 деца. Едно от тези места е орденът на сестрите служебнички в Турковице в източната част на страната, където след войната оцеляват няколко десетки хиляди еврейски деца (Kurek-Lesik, 1992).

Няма никакви официални данни – защото с оглед на конспирацията не би могло да има такива, които да дават информация за броя на лицата, включили се в спасяването на хора с еврейски произход, и най-вече на деца. Съществуващите източници, в това число и относително многобройните спомени, а също и все още малобройните разработки на тази тема, се концентрират най-вече върху описанията на опасността, която съпътства украините и украинците ги. Един от участвалите в укриването на евреи пише: „Украинците“ бяха хора на различна възраст, които не напускаха жилищата, а дори и скривалищата си и нямаха връзка с никого, освен с приютилото ги семейство (а понякога и със свързката). Като цяло, това са хора с „недобър“ външен вид, понякога с



недобро произношение, които не умеят да имитират поляци; а се случва също и да живеят в скривалища заради това, че са добре известни сред съседите си или в околността (...) След войната се запознах с млад човек, който ми разказа, че като дете е прекарал повече от две години по време на окупацията зад шкафа, защото имал „лош външен вид“. Много евреи прекарват години на село в скривалища, изкопани под къщата, под кочината или под обора или пък сред картофите дълбоко в големите гори. Излизат на въздух само през нощта“ (Balicka-Kozłowska, 1988).

Сред хората, спасяващи евреи по време на войната, има едно семейство – ако се позовем на микроисторията – Марианна и Михал Ковалчик от Венгров, градче, разположено на около 100 км от Варшава. Те са бездетно семейство, което поема грижата за тригодишното момиченце Гиттел Пшепюрка. Марианна разказва на съседите, че това е детето на един овдовял роднина. Гиттел е възпитана в християнски дух и оцелява след войната като Гучя Ковалчик – дъщеря на г-жа Ковалчик. В обора на семейство Ковалчик са опазени още две еврейки. За своето геройство семейство Ковалчик получава от Институт „Яд Вашем“ в Йерусалим диплома, както и титлата „Праведник на народите на света“. С тази чест са удостоени повече от 6000 хиляди полски граждани (Piórkowska, 2012: 126).

Така както едни поляци жертвоготовно спасяват евреите и действат „в полето на обществената солидарност“, излагайки живота си на опасност, други шантажират евреи, крадат ценностите им, ограбват ги безмилостно или ги издават на немците. Сред поляците има и такива, които убиват евреи. Най-новите изследвания по темата, които обхващат територията на няколко общини и представят анализ, основан на задълбочено проучване на източници, представят прецизен документиран образ на тези убийства (Engelking, Grabowski, 2018). Жестокостта не познава граници. Две от еврейските деца, настанени в споменатата вече институция за социална грижа на сестрите монахини в Турковице, са заловени от членове на въоръжена банда и са обесени<sup>4</sup>).

Враждебността, престъпленията и насилието спрямо евреи, в това число и спрямо деца, се пренасят и в годините след войната. През 1945 г. в еврейския дом за деца сираци в Рабка е хвърлена граната. След още две въоръжени атаки, в които вземат участие ученици от местната прогимназия, домът за сираци е закрит. Подобни събития се случват и в дома за еврейски деца сираци в Закопане. Директората на този център – Лена Кухлер, пише в основанията на решението си да закрие дома и да замине с децата в чужбина, следното: „Не виждам безопасни условия за децата нито в Закопане, нито в друго населено място, а считам, че след ада, през който са преминали, нямаме право да ги излагаме на опасност (...) Затова ще ги откарам на безопасно място, където ще имат същия такъв дом (...) Давам си сметка, че Комитетът (Централния комитет на полските евреи – WT) сега не може да им осигури условия за свободно развитие, а смятам, че това е най-важното право на свободния човек“ (Panz, 2016: 197).



В тези и в други случаи „зоната на обществена солидарност“ и следвоенните възпитателни усилия, които целят да върнат еврейските деца към едно относително нормално детство, претърпяват пълен крах. А „принципът на активното добро“ търпи поражение от – ако си послужим с думите на Мириам Марианска – „стената на новата ненавист“. „Във въздуха – пише тя, – още се носеше ехото на онзи убийствен вик „Юдей“, а думата „Евреин“ отново се превърна в обвинение“ (Mariańska, 1966: 7).

През 1966 г. Теодор В. Адорно в радиоизявлението си *Erziehung nach Auschwitz* (*Възпитанието след Аушвиц*) посочва, че желанието Аушвиц никога повече да не се повтаря, изразява най-елементарната задача, която може да бъде поставена пред възпитанието (Weber, 2011b). Това становище ражда известния в немската педагогика принцип на осъвременяване на знанията за миналото. Това е универсална концепция, която излиза извън проблематиката на изследванията за нацизма. Тя се основава на въвеждането на историческия материал в „днес“ – в познанието и проблемите, с които живее съвременният свят. Това е целта и на скицираните тук анализи, посветени на правото на живот на детето по време на война (ограничени тук до Втората световна война).

Така в диалог между това, което „е било“, и „това, което е“, се създават нов опит, нови понятия и представи. Могат също да бъдат видени в нова светлина такива класически категории като: „право на живот“, „толерантност“, „обща традиция“, „съседство“, „мир в междуличностните отношения“, „общо благо“. Осъвременяването прави така, че задачата за възпитание и обучение да не се изразява в припомняне на миналите събития и в предупреждение, че войната може да се върне отново, а в памет и инспирация. Става дума за инспириране и формиране на позитивни промени в мисленето и действията спрямо „Другия“ (Weber, Rathenow, 1996; Weber, 2011a; Weber, 2011b).

Днес императивът, огласен от Т. В. Адорно – *Аушвиц никога повече не бива да се повтори*, означава формиране на критично съзнание, насочено към грижа и помощ за децата, които са пострадали и страдат от съвременните въоръжени конфликти. Ръка за ръка с него върви „обучението в истина и помирение“ (Paulson, 2011). В този смисъл, изследването на връзките между войната и въоръжените конфликти и правата на детето и обучението му продължава, за съжаление, да бъде „неприключена мисия“ (Hammarberg, 2007).

## NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Полските земи са били обект на германизация, която се изразява в принудително налагане на немския език и култура сред местните полски жители, унищожаване на полски паметници на културата и науката и опити полското самосъзнание да бъде насилствено заменено с немско. Този процес е особено масов и агресивен по време на Втората световна война (бел. на преводача).

2. Nasze życie. Zbiór opowiadań młodzieży uratowanej z zagłady hitlerowskiej (1966), Hajfa 1966; Dzieci żydowskie..., 1993.
3. Дом за сираци и изоставени деца във Варшава, създадена от свещеник Габриел Бодуен.
4. Dzieci holocaustu mówią (1993), Warszawa, Stowarzyszenie dzieci Holocaustu w Polsce
5. Historia powszechna. Od II wojny światowej do wojny o niepodległość Wietnamu (2008), t. 19, Warszawa, Mediasat Poland).

## REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Baley, St. (1948). Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej. *Psychologia Wychowawcza*, 1 – 2.
- Balicka-Kozłowska, H. (1988). Kto ratował, kogo ratowano. *Więź*, 4.
- Batawia, St. (1948). Wpływ ostatniej wojny n przestępczość nieletnich. *Psychologia Wychowawcza*, 1 – 2.
- Bauman, J. (1989). *Zima o poranku. Opowieść dziewczynki z warszawskiego getta*. Kraków: Znak.
- Czajkowska, Ag. (2016). Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach. Rys historyczny obozu dla dzieci i młodzieży polskiej w Łodzi (1942 – 1945). V: Alicja Bartuś (red.), *Dzieci wojny*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Engelking, B. & Grabowski, J. (red.). (2018). *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Gładkowska, M., Uziembło, An., Theiss W., Wyrobkova-Pawłowska, W. & Żytkowicz, H. (red.) (1995). *Opieka społeczna w Warszawie 1923 – 1947*. Warszawa: Interart.
- Grunberger, R.(1987). *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hammarberg, T. (2007). *Human Rights in Europe: Mission Unaccomplished*. Strasbourg.
- Jedlewska, Kr. (1947). Jak odbiły się przeżycia i wydarzenia wojenne na psychice dzieci i młodzieży. *Dzieci i Wychowawca*, 11 – 12.
- Kaczyńska, M. (1946). Psychiczne skutki wojny wśród dzieci i młodzieży w Polsce. *Zdrowie Psychiczne*, 1.
- Kempisty, C. (1984). *Realizacja hitlerowskiego programu eksterminacji dzieci w świetle powojennych badań lekarskich*. "Człowiek – Populacja – Środowisko". Wrocław: Prace Dolnośląskiego Centrum Diagnostyki Medycznej "Dolmed".
- Kowalik, Kr. (1986). *Opieka nad dzieckiem w Generalnym Gubernatorstwie*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

- Kroll, B. (1985). *Rada Główna Opiekuńcza 1939 – 1945*. Warszawa: KiW.
- Kubica, H. 2017. Dzieci i młodzież w KL Auschwitz, V: Alicja Bartuś, Piotr Trojański (red.), *Zdeptane dzieciństwo. II wojna światowa i jej wpływ na los dzieci*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Kurek-Lesik, E. (1992). *Gdy klasztor znaczył życie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Mariańska, M. (1966). *Wstęp. W: Nasze życie. Zbiór opowiadań młodzieży uratowanej z zagłady hitlerowskiej*. Hajfa.
- Mieszkowska, A. (2014). *Prawdziwa historia Ireny Sendlerowej*. Warszawa: Wydawnictwo Marginesy.
- Panz, K. Dzieci żydowskie jako ofiary powojennej przemocy na Podhalu. V: Alicja Bartuś (red.), *Dzieci wojny*, Oświęcim, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
- Paulson, J. (Ed.) (2011). *Education and Reconciliation. Exploring Conflict and Post-Conflict Situations*. London: New York.
- Piórkowska, M. (2012). *Sprawiedliwi i ocaleni. Mieszkańcy Węgrowa i okolic pomagający Żydom w latach okupacji hitlerowskiej*. Węgrów: Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej
- Prekerowa, T. (1982). *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942-1945*. Warszawa: PIW.
- Radlińska, H. & Wojtyniak, J. (1946). *Sieroctwo. Zasięg i wyrównywanie*, Warszawa
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939 – 1945 (1947), Warszawa, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów.
- Theiss, W. (1990). Sieroctwo wojenne – problemy i badania. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3.
- Theiss, W. (1999). *Zniewolone dzieciństwo. Socjalizacja w skrajnych warunkach społeczno-politycznych..* Warszawa: Wyd. II.
- Theiss, W. (2007). Kindheit im Zweiten Weltkrieg. Übersicht über die polnischen Forschungen aus den Jahren 1945 – 2005. In: Krzysztof Ruchniewicz, Jürgen Zinnecker (Hrsg.), *Zwischen Zwangsarbeit, Holocaust und Vertreibung. Polnische, jüdische und deutsche Kindheiten im besetzten Polen*. Weinheim und München.
- Theiss, W. (2012). Sieroctwo wojenne polskich dzieci (1939 – 1935). *Przegląd Pedagogiczny*, 1.
- Theiss, W. (2016). Dzieci – ofiary II wojny światowej (1939 – 1945). Szkic do zbiorowego portretu, V: Sawa W. (red.), *Ściana mówi. Głosy niesłyszalnych*, Stalowa Wola: yd. Muzeum Regionalne.
- Weber, H.N. (2011a). Miejsce pamięci miejscem uczenia się. O przeszłości teraźniejszości byłych obozów koncentracyjnych jako miejsc pamięci.

- V: M.S. Szymański, W. Hörner (red.), *Polityka i badania oświatowe w Niemczech i Polsce. Miscellanea*. Warszawa.
- Weber, H.N. (2011b). *Erziehung nach Auschwitz – noch aktuell?* Warszawa: Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Weber, H.N., Rathenow H-F. (1996). Pedagogika miejsc pamięci – próba bilansu. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2.

**THE RIGHT OF THE CHILD TO LIFE:  
HELP AND LIFE-SAVING ACTIVITY  
DURING THE WORLD WAR II (1939 – 1945)  
(SKETCHING THE PROBLEM)**

**Abstract.** The paper presents the problem of the rights of the child from socially-pedagogical perspective and in connection with the threats of the World War II. Some perspectives are outlined in the foreground: “military complex” and “zone of the social solidarity”. With the first term, the totality of the negative psychical, physical and social consequences that children endured in the result of the military actions are marked. With the second term, different forms of help and actions for children’s protection in case of threat for their life and existence are marked.

✉ **Prof. Wiesław Theiss, DSc.**  
The Maria Grzegorzewska University  
Warsaw, Poland  
E-mail: w.t.theiss@uw.edu.pl

**Translated from Polish: Stanka Bonova**